

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

(જન્મ : 1914; અવસાન : 1985)

સૂક્ષ્મ સાહિત્યસૂઝ અને સૌંદર્યલક્ષી કાવ્યધારાના કવિ શ્રી મુકુન્દરાય પારાશર્યનો જન્મ મોરબીમાં થયો હતો. પ્રાથમિક શિક્ષણ કોટડા સાંગાણીમાં તેમજ માધ્યમિક ને ઉચ્ચ શિક્ષણ અનુક્રમે રાજકોટ તેમજ ભાવનગરમાં લીધું. ‘અર્યન’ (પ્રબોધ ભટ્ટ સાથે), ‘સંસૃતિ’, ‘ભદ્રા’ કાવ્યસંગ્રહો, ‘ફૂલ ફાગણનાં’ ગીતસંગ્રહ, ‘દીપમાલા’ મુક્તક સંગ્રહ, ‘કંઠ ચાતકનો અને પ્રાણ બપૈયાનો’ પદસંગ્રહોમાં ભાવની સચ્ચાઈ, ગહનતા, સુચારુ અભિવ્યક્તિ, પ્રાસાદિકતા તેમજ મંજુલ કાવ્યબાનીનો પરિચય થાય છે. મુકુન્દભાઈએ યશોદાયી વ્યક્તિચિત્રોના સંગ્રહો આપ્યા છે. ‘સત્યકથા : 1, 2, 3’, ‘સત્ત્વશીલ’, ‘મારાં મોટીબા અને બીજી સત્યકથાઓ’ તથા ‘મારી મા’

જેવાં વ્યક્તિચરિત્રોમાં ઉદાત્ત જીવનદષ્ટિ, વૈવિધ્યપૂર્ણ, પ્રભાવક ઘટનાઓનું રસમય આલેખન જોવા મળે છે. સરળ, પારદર્શક તેમજ પ્રાસાદિક ગદ્ય એ પારાશર્યને ઉત્તમ ગદ્યકાર તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

‘કંઠ ચાતકનો અને પ્રાણ બપૈયાનો’ પદસંગ્રહને ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’નું, ‘સત્યકથા : 1’ તેમજ ‘મારાં મોટીબા અને બીજી સત્યકથાઓ’ને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયાં છે. ‘સત્ત્વશીલ’ને 1978નો નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલો છે.

સામાન્ય શિક્ષકપદથી ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદ સુધીની પ્રભાશંકર પટ્ટણીની વિકાસગાથાનો ગરવો-નમૂનેદાર આલેખ સુચારુ ઢબે લેખકે રજૂ કર્યો છે. તેમના સ્નેહ-સૌજન્ય, સહૃદયતા-નિઃસ્પૃહતા, દૃઢતા-કોમળતા, ત્યાગ-સેવાતત્પરતા, નિરભિમાનપણું-પરહિતપરાયણતા વગેરે ગુણો વડે સૌનું દિલ જીતનારા પ્રભાશંકર પ્રજાજનો-રાજવીઓ, સમાજ-સરકાર, મહારાજા અને ગાંધીજીને પણ ટાણે સાચી સલાહ આપનાર વિરલ રાજપુરુષ હતા. સત્તા-સંપત્તિ-પદ-કીર્તિને ઠોકર મારી, સત્ય-સંયમ અને વફાદારીનો આચારધર્મ શીખવનાર આ શીલવંત સાધુનું આખું ચરિત્ર વાંચવાની અભીપ્સા આ ચરિત્રલેખ જગાડે છે. લેખકની સ્પષ્ટ-પારદર્શક, સહજ-સરળ શૈલી અત્યંત ધ્યાનાકર્ષક બની રહી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી ગામમાં ગરીબ બ્રાહ્મણકુટુંબમાં જન્મી, મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી, સામાન્ય શિક્ષકપદથી પ્રારંભ કરીને, ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદ તથા એડ્મિનિસ્ટ્રેટરના પદને શોભાવનાર, હિન્દનાં દેશી રાજ્યોના માનવંતા સલાહકાર બનનાર, બ્રિટિશ સલ્તનતનો પરમ વિશ્વાસ મેળવી ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ તથા લીગ ઓવ નેશન્સમાં સ્થાન ભોગવનાર અને દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટે પૂ. ગાંધીજીના અંગત મિત્ર રહી કાર્ય કરનાર, સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણીની ઈ.સ. 1862થી 1938 સુધીની પોણો સો વર્ષની કારકિર્દીમાં કાર્યસિદ્ધિઓ અસંખ્ય છે. એમની બુદ્ધિપ્રતિભા તથા કાર્યશક્તિ આકર્ષક હતાં.

તેમની આશ્ચર્યકારક અનેક સિદ્ધિઓ નોંધી શકાય, પણ તેમના જીવનની ઓછી મહત્ત્વની નહીં તેવી વસ્તુ તેમનો સ્વભાવ હતો, જેનાં સૌજન્ય, નિઃસ્પૃહતા, નિરભિમાનતા તથા પરહિતપરાયણતા વગેરે લક્ષણો હતાં. એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પરહિતસાધક હતી. એમની સ્વભાવદર્શક ઉપલબ્ધ હકીકતોમાંથી થોડીક અહીં તારવી છે.

ઈ.સ. 1895માં મોરબી રાજ્યના કેળવણીખાતામાં નિરીક્ષકના પદથી ભાવનગરના મહારાજાના હજૂર સેક્રેટરીપદે એ આવ્યા, તે મહારાજા ભાવસિંહજી સગીરવયમાં રાજકુમાર કોલેજમાં રાજકોટ ભણતા અને શ્રી પ્રભાશંકર ત્યારે તેમની નોકરીમાં હતા, ત્યારથી ભાવસિંહજીને શ્રી પ્રભાશંકર પ્રત્યે આદરમાન હતું. એટલે મહારાજા તખ્તસિંહજી દેવ થયા ત્યારે ભાવસિંહજીએ તાર કરીને પટ્ટણીને મોરબીથી તેડાવ્યા. શ્રી પ્રભાશંકરે લખ્યું : “હું મોરબીબાવાનો નોકર છું. મને તેઓ સારી રીતે રાખે છે. એટલે નિષ્કારણ તેમની નોકરી મારાથી છોડાય નહીં.” આ પરથી શ્રી ભાવસિંહજીએ મોરબીના વાઘજી ઠાકોરને લખી મંજૂરી મેળવી, પ્રભાશંકરને બોલાવ્યા. મહારાજા જાહેરમાં પણ શ્રી પ્રભાશંકર માટે આદરમાન બતાવતા, તેથી મશ્કરીમાં તેમજ અન્યથા, આજકાલમાં મહારાજા તેમને દીવાનપદ આપશે એવી લોકવાયકા ચાલેલી. તદ્દન નવી નોકરીમાં આવી સત્તાપદ વધતાં પ્રભાશંકરનું ખૂન કરવા - કરાવવાના યત્ન પણ થયેલા. એવા એક પ્રયત્નમાં પોતે પકડેલા મારાને ક્ષમા આપી પાછો

વાળ્યો ને વાત દાબી દીધી. તે પછી એ પ્રયત્ન બંધ થયા, પણ એ બનાવ પછી શ્રી પ્રભાશંકરે એક મુક્તક વડે પ્રભુપ્રાર્થના કરી :

‘મારી આખી અવનિ પરની જિંદગાની વિષે મેં,
રાખી હોયે મુજ રિપુ પરે દષ્ટિ જે રીતની મેં,
તેવીયે જો મુજ ઉપર તું રાખશે શ્રીમુરારિ!
તોયે તારો અનૃણી થઈને પાડ માનીશ ભારી.’

શ્રી પ્રભાશંકર હજૂર સેક્રેટરીપદે હતા, તે વખતે મહારાજા ભાવસિંહજીએ એક વરિષ્ઠ અમલદારને રાજનામું આપી ચોવીસ કલાકમાં ભાવનગર છોડી જવા હુકમ કર્યો અને પછી શ્રી પ્રભાશંકરને બોલાવી, માગેલા રાજનામા પર મંજૂરીનો હુકમ લખવા આજ્ઞા કરી. એ વખતે બધી હકીકત જાણી શ્રી પ્રભાશંકરે પોતાનું રાજનામું લખી મહારાજાને આપ્યું.

‘આ શું?’ મહારાજાએ પૂછ્યું. શ્રી પ્રભાશંકરે આ મતલબનું કહ્યું : ‘રાજા કેવળ સત્તાધીશ દંડદાતા નથી, પ્રજાનો બાપ પણ છે અને નોકર થવાથી કોઈ માણસ આપનો પ્રજાજન મટી જતો નથી. નોકર ભૂલ કરે તો તેને સુધારવાની ફરજ અમલદારની અને એથી વધુ અમલદારોના પણ અમલદાર જેવા રાજાની છે. એને બદલે જો રાજા ઘડીમાં કોપે અને જે કુટુંબે પેઢી દર પેઢી રાજની સેવા કરી જીવન આપ્યાં હોય, એવા કુટુંબના એક માણસે રાજના નોકર તરીકે કંઈ ભૂલ કરી હોય, તો તે બદલ તત્કાલ આકરી સજા કરે, તો એવા મનસ્વી રાજાની નોકરી કરવા કોણ સારો માણસ ઈચ્છા રાખે? માટે મેં રાજનામું આપ્યું છે.’ મહારાજાએ વાત સાંભળી, બગેરેલી બાજી સુધારવા શ્રી પ્રભાશંકરને સર્વ છૂટ આપી.

લૉર્ડ કર્ઝન હિન્દના એક મહાન વાઈસરોય હતા. મહારાણી વિક્ટોરિયાના 1-11-1858ના ઢંઢેરાથી તાજે વચન આપેલું કે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સાથે થયેલા કરારો તાજ સાથે જ થયા હોય તેવા ગણીને, તેની બધી શરતોને જે-તે સ્વરૂપે પ્રામાણિકપણે પાળવામાં આવશે. એ પ્રમાણે વધતે-ઓછે અંશે સરકારે પાલન કરેલું. પણ લૉર્ડ કર્ઝને સાર્વભૌમ સત્તાના અનિરુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યના હકના આધારે જે મનસ્વી વર્તન ચલાવ્યું, તેમાં ભાવનગર રાજ્ય સાથે તાજને સમાન બંદરીહકના કરાર હોવા છતાં ભાવનગર રાજ્યની સંમતિ લીધા વગર, ભાવનગર સહિત કાઠિયાવાડનાં બંદરોનો વિકાસ તોડવા, કાઠિયાવાડ અને બ્રિટિશ હિંદની વચ્ચે જકાતની લાઈનદોરી નાખીને, ભાવનગર સહિત કાઠિયાવાડનો વેપાર બ્રિટિશ હિંદમાં જતો અટકાવ્યો. કરારભંગનો આ દાખલો તાજની ન્યાયપરાયણતાની નીતિથી વિરુદ્ધ હતો. લૉર્ડ કર્ઝને મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરાનો અર્થ પણ બીજી રીતે કર્યો હતો. લોકમતની પરવા કર્યા વગર બંગલોની યોજના અમલમાં મૂકવા તેણે જે યત્ન કર્યા તેથી સરકારની ન્યાયવૃત્તિ પર જે દૃઢ વિશ્વાસ લોકોનો હતો તેના પર ઘા પડવા શરૂ થયા. ધીમે ધીમે બીજી સરકારી વ્યક્તિઓ દ્વારા પણ લોકમતની ને ન્યાયની અવહેલના થવા માંડી. પરિણામે લોકમત બ્રિટિશ વિરુદ્ધ ચળવળમાં પરિણમ્યો.

ઈ.સ. 1902થી શ્રી પ્રભાશંકર ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદે હતા. બંદરીકરારભંગ સામે ભાવનગર રાજ્યે કર્ઝન સરકારને તથા તે પછી મિન્ટો સરકારને ઘણી અરજી કરી પણ દાદ ન મળી, આથી ભાવનગર રાજ્યે ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ સુધી અરજ કરી ને તે કામ ઈંગ્લેન્ડમાં શ્રી ભાવનગરી નામના પારસી સદ્ગૃહસ્થને સોંપ્યું. 1910 સુધી એ કામ પાર ન પડ્યું. છેવટે શ્રી પ્રભાશંકર પોતે ઈંગ્લેન્ડ ગયા, ને તે વખતના સેક્રેટરી ઓવ સ્ટેટ ફૉર ઈન્ડિયા લૉર્ડ મોર્લીને મળી બધી વાત રૂબરૂ સમજાવી. ન્યાયપ્રેમી લૉર્ડ મોર્લીએ આખો કેસ તપાસી જઈ લૉર્ડ કર્ઝનના પગલાંને અન્યાયી કહી તેને રદ કરતો ઠરાવ કર્યો.

ભાવનગર રાજ્યની તરફેણમાં ચુકાદો આવ્યા પછી લૉર્ડ મોર્લી શ્રી પ્રભાશંકરને હર્ષથી મળ્યા અને કહ્યું “Congratulation Mr. Prabhashankar, you have won the case.” (અભિનંદન! શ્રી પ્રભાશંકર, તમે તમારો કેસ જીતી ગયા છો.)

ઉત્તરમાં શ્રી પ્રભાશંકરે કહ્યું : “No thanks. It is not Mr. Prabhashankar who has won the case. It has the sense of justice on the part of the Government that has won the case.” (ના, આભાર, આ વિજય પ્રભાશંકરનો નથી પણ બ્રિટિશ રાજ્યમાં રહેલી ન્યાયની ભાવનાનો છે.)

અને ચુકાદાના તારથી ભાવનગર ખબર આપતાં શ્રી પ્રભાશંકરે લખેલું કે આ સફળતાનો યશ શ્રી ભાવનગરીને આભારી છે.

ભાવનગરની તરફેણમાં ફેંસલો આવતાં મહારાજા પાસે હરખ કરવા ગામલોકો આવેલા. તેમાં માજી દીવાન શ્રી વિઠ્ઠલદાસભાઈ પણ હતા. તેમણે શ્રી પ્રભાશંકરનો તાર વાંચી મહારાજાને કહેલું : પટ્ટણીના પ્રયત્નથી જ ભાવનગરની જીત થઈ છે છતાં પટ્ટણી ભાવનગરને જશ દે છે તે એની મોટાઈ છે. એ પટ્ટણીથી જ થઈ શકે.’

મહારાજા ભાવસિંહજીને ત્યાં સંતાન ન હતું. તેથી શ્રી પ્રભાશંકરે વ્રત કરેલાં. એ પછી ઈ.સ. 1912ના જુલાઈની 3જી તારીખે સૂર્યોદય સમયે પાટવીકુંવર કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો જન્મ થયો ને તત્કાલ શ્રી પ્રભાશંકરને એ વધામણી આપવા મહારાજા ભાવસિંહજી પોતે અનંતવાડી ગયા. તે સમયે હજી શ્રી પ્રભાશંકર જાગ્યા ન હતા. મહારાજા પોતાની મોજડી ઉતારી હળવે પગલે પથારીએ જઈ શ્રી પ્રભાશંકરની સન્મુખે જાગવાની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા, ને જાગ્યા ત્યારે વધામણી આપી. પોતાને ત્યાં પાટવીપુત્રનો જન્મ થયો છે, એ આનંદ તો હતો જ, પણ સાથે પ્રભાશંકરનાં વ્રત ફળ્યાં તેનો સંતોષ હતો, તેથી વધામણી આપતાં મહારાજાસાહેબ હર્ષથી ગદ્ગદિત થઈ ગયેલા.

એ મહારાજાસાહેબ ઈ.સ. 1919માં દેવ થયા, ત્યારે શ્રી પ્રભાશંકર ઈન્ડિયા કાઉન્સિલના સભ્ય હોઈ ઈંગ્લેન્ડમાં હતા અને તેમને હિંદના કોઈ પ્રાંતના ગવર્નરપદે નીમવા સરકાર વિચારતી હતી. તે વખતે ભાવનગરનાં પ્રજાજને તથા રાજ્યકુટુંબે બાળમહારાજાની સંભાળ રાખવા તથા રાજ્યનો વહીવટ કરવા સર પ્રભાશંકરને નીમવા માટે સરકારમાં તાર તથા પત્રથી અરજી કરેલી. સત્તા તથા વૈભવભર્યું ઊજળું ભાવિ છોડી પ્રભાશંકર એ પદ નહીં સ્વીકારે તેમ સરકાર માનતી હતી. બે વચ્ચે પસંદગી કરવાનું શ્રી પ્રભાશંકરને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તરત તેમણે ભાવનગર રાજ્યનું વાલીપણું સ્વીકાર્યું અને કારણ પૂછતાં સરકારને જણાવ્યું : ‘ભાવસિંહજી મહારાજાની ઈચ્છા હતી કે તેમના પાટવીકુંવર મારા હાથ તળે ઊછરે. હાલ જ્યારે એ નામદારની હયાતી નથી ત્યારે મારી પહેલી ફરજ એ છે કે મારે આ જ સ્વીકારવું જોઈએ.’

એ પછી તેઓ ભાવનગર રાજ્યના એડ્મિનિસ્ટ્રેટરના પદે આવ્યા અને હિંદભરનાં દેશી રાજ્યોના એકમાત્ર ઉત્તમ સલાહકાર બન્યા. ઈ.સ. 1930-31માં કશ્મીરના મહારાણાએ રાજ્યના પ્રશ્ન અંગે સર પ્રભાશંકરને આમંત્રી સલાહ લીધી, જેનું પરિણામ ઘણી સરળતાથી સારું આવ્યું. આથી મહારાણાએ કહ્યું : ‘ભાવનગર ખાબોચિયા જેવું છે, આપને માટે ઘણું નાનું છે. આપ કશ્મીરને પોતાનું કરો, તો હું માસિક પાંચ હજારથી ઓછા નહીં આપું અને આપની યોગ્ય કદર કરીશ.’

શ્રી પ્રભાશંકરે કહ્યું : ‘મારા પર આપ વિશ્વાસ ન રાખો તો આવું.’

મહારાણાએ પૂછ્યું : ‘એવી શરત કેમ મૂકો છો?’

ત્યારે શ્રી પ્રભાશંકરે કહ્યું : ‘ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજીએ મને આગળ આણ્યો. એ દેવ થયા, ત્યારે તેનાં સંતાનો મને સોંપતા ગયા છે. જો હું સત્તા કે ધનને લોભે એ બધું ભૂલી, ફગાવીને કશ્મીર આવું તો પછી હું આપને કે કશ્મીર રાજ્યને વફાદાર રહું એવો વિશ્વાસ આપે મારામાં રાખવો ન જોઈએ.’

શ્રી પ્રભાશંકરમાં નિઃસ્પૃહતા તથા નિરભિમાનીપણા સાથે જે સત્યનિષ્ઠ તથા પરહિતસાધકતા હતાં, તેને અંગે તેમના પરિચયમાં જે કોઈ આવતા તે પછી રંક હોય કે રાજા, નોકર હોય કે બ્રિટનના મહાન અમલદાર, બાળક હોય કે મોટી ઉંમરના, પણ તે દરેકને લાગતું કે પટ્ટણીજી પોતાના જ છે. તેમનું વિશાળ હૃદય અને વાત સમજાવવાની સ્વાભાવિક કુશળતાને લીધે અંગ્રેજ અમલદારોને તેમના ઉપરીઓ તરફથી સલાહ અપાતી : If you have to differ from or fight with Sir Prabhashankar, do it on paper. Never discuss the point with him personally, otherwise he shall turn you to his opinion. (‘તમારે શ્રી પ્રભાશંકર સાથે મતભેદ દર્શાવવો હોય અથવા લડવું હોય તો તે કાગળ પર કરજો. કદી પણ તેમને રૂબરૂ મળીને વાત કરશો નહીં. નહીં તો તે તમને પોતાના મતના કરી નાખશે.’)

પૂ. ગાંધીજી તથા પ્રભાશંકર રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં સાથે ભણતા ત્યારથી એમની પિછાણ. ગાંધીજી આફ્રિકા હતા ત્યારે તેમના કાર્યથી શ્રી પ્રભાશંકર વાકેફગાર રહેતા. તેમના હિન્દ આવ્યા પછી બંને ગાઢ મિત્રો બની ગયેલા. શ્રી પ્રભાશંકર ગાંધીજી પ્રત્યે માનથી જોતા, છતાં પોતાને સત્ય લાગતી વાત તેમને કહી દેતા. ઈ.સ. 1923માં સત્યાગ્રહની લડતને નામે હિંસક તોફાનો થયાં, ત્યારે ગાંધીજીને રૂબરૂ મળીને તેમણે વાત સમજાવતાં કહેલું : ‘આવાં તોફાનથી આપના અહિંસક સત્યાગ્રહના મૂળમાં ઘા થાય છે. આપની પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, માન ઘટે છે ને જગતની આંખે આપનું કાર્ય દંભરૂપે દેખાય તેવું બને છે. એવે

વખતે સત્યાગ્રહ પાછો ન ખેંચી લેવો તે “હિમાલય જેવડી ભૂલ” છે. ગાંધીજીને આ વાત ખરી લાગી. સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચી લેવાયો, ને ગાંધીજીએ નવજીવનમાં ‘હિમાલય જેવડી ભૂલ’ નામે લેખ લખ્યો.

ઈ.સ. 1924 પછી ભાવનગર ખાતે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ બોલાવવા હિલચાલ થઈ. ત્યારે શ્રી પ્રભાશંકરે ‘ના’ પાડીને ગાંધીજીને અમદાવાદમાં આશ્રમમાં કહેલું : ‘ભાવનગરમાં હાલ બાળમહારાજા છે. મહારાજાને બીજાં રાજ્યો સાથે રાજકીય તેમજ કૌટુંબિક સંબંધ છે. એ ભાવનગરને આંગણે પરિષદ મળે ને પરિષદમાં બીજાં રાજ્યો વિરુદ્ધ ઠરાવ થાય તો તેને રાજ્યોનો ભાવનગર સાથે સંબંધ બગડે. તે માટે હું ના પાડું છું. પણ જો બીજાં રાજ્યોની વિરુદ્ધમાં ઠરાવ ન કરવાના હોય ને આપ પોતે પ્રમુખ થવાના હો તો ખુશીથી ભાવનગરમાં પરિષદ ભરો. હું બધી સગવડ અપાવીશ અને એ પરિષદમાં ભાવનગરની વિરુદ્ધ જેને જે કહેવું હોય તે કહેવાની છૂટ છે.’

ગાંધીજી પાસે તે વખતે બીજા માણસો પણ હતા. ગાંધીજીએ શ્રી પ્રભાશંકરને હસીને પૂછ્યું : ધારો કે મારા પ્રમુખપદે ત્યાં પરિષદ ભરાય ને તેમાં બીજાં કોઈ રાજ્ય વિરુદ્ધ ઠરાવ થાય તો તમે શું કરો?”

શ્રી પ્રભાશંકરે સામે હસીને કહ્યું : ‘તો ભાવનગરની જેલ દૂધથી ધોવડાવીને આપને તેમાં પધરાવું ને હું આપની સામે બેસું.’

ગાંધીજીએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, પરિષદ ભાવનગર ખાતે ભરાઈ, કોઈ અનુચિત ઠરાવ પસાર ન થયો.

ઈ.સ. 1926માં ગાંધીજી શ્રી પ્રભાશંકરના અંગત મહેમાન તરીકે ત્રાપજમાં રહેલા. તા. 12-3-1930ના રોજ આશ્રમેથી ગાંધીજી દાંડીકૂચ માટે નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે સર પ્રભાશંકર પણ હતા.

બીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે કોંગ્રેસ આગેવાનો તથા સરકારના સત્તાધીશોના આશ્ચર્ય વચ્ચે ગાંધીજીને સમજાવીને શ્રી પ્રભાશંકર તેમને ઈંગ્લેન્ડ લઈ ગયેલા. શ્રી પ્રભાશંકરે એ વખતે ગાંધીજીને કહેલું : ‘હું જાણું છું કે અંગ્રેજ સત્તાધીશો હાલ સ્વાર્થથી અંધ છે, તેથી પરિષદ સફળ નથી જવાની, પણ આપનું ત્યાં જવું નિષ્ફળ નહીં થાય; કારણ કે ત્યાં જવાથી ત્યાંની પ્રજા આપ વિશે કે હિન્દ વિશે ખરેખર વાકેફ થશે અને આપણી માગણી ન્યાયપુરઃસરની છે એમ સમજશે અને તે હિન્દ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઘડશે.’

ગોળમેજી પરિષદમાં શ્રી પ્રભાશંકરને પણ આમંત્રણ હતું. ત્યાંના એક સત્તાધારીએ શ્રી પ્રભાશંકરને કહેલું : ‘તમે સામાન્ય વ્યક્તિ નથી, સરકારને તમારામાં વિશ્વાસ છે ને ઈચ્છે છે કે કોઈથી દબાયા વગર તમે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપશો.’

ઉત્તરમાં શ્રી પ્રભાશંકરે આ પ્રકારે કહેલું : ‘આપ જાણો છો કે કેવળ હિંદના લાભ માટે નહીં પણ ભારોભાર બ્રિટનના અને માનવજાતના હિત માટે શ્રી ગાંધીજી વાત કરે છે. એટલે આપે ગાંધીજીને પૂરા સાંભળવા એવી મારી વિનંતી છે. અમે અમારી અંગત વાત બોલીએ છીએ, જ્યારે ગાંધીજી સમગ્ર હિંદની વાત બોલે છે. આપ બીજાઓને મોટા બનાવી પૂછો છો જેથી સામા માણસને એમ થાય કે હું કાંઈક છું. ને તેથી ગાંધીજીથી જુદા પડી નવી કે આડી વાત બોલે અને તેથી સમાધાન ન થાય, ત્યારે સરકાર કહે કે તમે અંદર અંદર એકમત નથી ત્યાં અમે શું કરીએ? તો એવી પરિસ્થિતિમાં આપ મને ન મૂકો. હું બ્રિટન તથા હિંદ બંનેનું હિત ચાહું છું એટલે ગાંધીજી જે કહે તેમાં મારી સંમતિ સમજાવો અને બ્રિટને ગાંધીજીને સાંભળવા. તેના કથનને માન્યતા આપવી તેમાં બ્રિટનનું હિત થશે તેમજ તેનો મોભો વધશે એવી મારી માન્યતા છે.’

શ્રી પ્રભાશંકર સમજતા હતા કે ગોળમેજી નિષ્ફળ જવાની છે, પણ ભારતને થોડાં વર્ષોમાં સ્વતંત્રતા મળવાની જ છે. આથી ગોળમેજી પરિષદ વખતે શ્રી પ્રભાશંકરે એક બીજું કાર્ય કર્યું. ગાંધીજી કદી ફોટો પડાવવા ઊભા રહેતા નહીં, પણ શ્રી પ્રભાશંકરે ગાંધીજીને એક વિનંતી કરી અને ગાંધીજીએ તે માની. તે એ કે ઈંગ્લેન્ડના નામી ચિત્રકાર સર ઓસ્વાલ્ડ બિર્લી પાસે ગાંધીજી નિત્ય એક કલાક જઈને સ્થિર ઊભા રહે અને તે ચિત્રકાર તેમનું તૈલચિત્ર તૈયાર કરી આપે. ગાંધીજીએ લાગટ આઠ દિવસ સુધી એ રીતે ‘પોઝ’ આપ્યો. તે તૈલચિત્ર પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવી શ્રી પ્રભાશંકર હિન્દ લાવેલા. પણ એ પેટી ખોલાવી ન હતી. પોતાનો અંતકાળ નજીક જોઈ તેમણે એ પેટી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી અનંતરાયને સોંપી કહ્યું : ‘આમાં પૂજ્ય ગાંધીજીનું લાઈફ સાઈઝનું તૈલચિત્ર છે તે ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેની વડી ધારાસભાને ભેટ આપવાનું છે.’

અને એ રીતે ઈ.સ. 1947માં ભારતને સ્વતંત્રતા સાંપડી, ત્યારે શ્રી અનંતરાયે તે તૈલચિત્ર વડી ધારાસભામાં તા. 28-8-1947 ના રોજ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના હાથે ખુલ્લું મુકાવેલું.

આવી દીર્ઘ દષ્ટિવાળા, લોકહિતસાધક શ્રી પ્રભાશંકરના નિઃસ્પૃહ અને નિરભિમાન માનસનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેમના નીચેના શબ્દોથી આવશે. તેમનું જીવનચરિત્ર ન લખવાની વાત કરતાં તેમણે કહેલું : “ખરી હકીકત તો એ છે કે મહારાજા ભાવસિંહજીને હું જડી ગયો અને તેમના વિશ્વાસને લઈને મારામાં જે શક્તિઓ હતી તે બહાર આવી.. હું માનું છું કે મારા જેવા ઘણાંય છે, માત્ર એને મહારાજા ભાવસિંહજી મળ્યા નથી.”

(પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિદર્શન)

શબ્દ-સમજૂતી

સૌજન્ય ભલાઈ, સુજનતા; હજૂર દરબારી કે મુસલમાની વિવેકમાં વપરાતો ઉદ્ગાર, હાજરી, તહેનાત; રિપુ દુશ્મન બંદરી હક બંદર પરનો હક; પાટવીકુંવર સૌથી મોટો પુત્ર, ગાદીવારસ; નિઃસ્પૃહતા સ્પર્શે નહીં તેવું; મારા (મારો) કોઈને મારી નાખવા મોકલેલો માણસ; અનૃણી અઝણી; અનિરુદ્ધ રોકેલું; હયાતી હાજરી, અસ્તિત્વ; એડ્મિનિસ્ટ્રેટર સંચાલક, વહીવટકર્તા; પરહિતપરાયણતા બીજાના હિતાર્થે કાર્ય કરવું; દંડદાતા સજા આપનારો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભાવસિંહજીના આમંત્રણનો પ્રભાશંકરે શો પ્રત્યુત્તર આપ્યો?
- (2) કશ્મીરના મહારાજાના નોકરી માટેના આમંત્રણને પ્રભાશંકરે કેવી રીતે નકાર્યું?
- (3) ભાવસિંહજીને શ્રી પ્રભાશંકર પ્રત્યે કેમ આદરમાન હતું?
- (4) પ્રભાશંકરે પોતાનું રાજીનામું શા માટે આપ્યું?
- (5) લોકમત બ્રિટિશ વિરુદ્ધ ચળવળમાં કેમ પરિણમ્યો?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભાવસિંહજીના એક અમલદારને સજા કરવાના ચુકાદાનો પ્રભાશંકરે કેવી રીતે વિરોધ કર્યો?
- (2) મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરનાર પટ્ટણીએ કેવી કેવી ઉચ્ચ સિદ્ધિઓ મેળવી હતી?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરાના લૉર્ડ કર્ઝનના અવળા અર્થઘટનનો પ્રભાશંકરે કેવી રીતે પ્રતિવાદ કર્યો?
- (2) ‘પ્રભાશંકરમાં બધા જ પ્રકારના લોકોને પ્રેમથી જીતી લેવાની જન્મજાત શક્તિ હતી.’ આ વિધાનની સદષ્ટાંત ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ભાવનગર રાજ્યના રાજવીઓનું ભીંતપત્ર તૈયાર કરો.
- ‘પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિ દર્શન’ પુસ્તક મેળવીને વાંચો.
- ‘બાહુબલી’ ચલચિત્ર જોઈને સેનાપતિની વફાદારી વિશે લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રસ્તુત ચરિત્રનિબંધમાં લેખક પ્રભાશંકરના ગુણોનું માત્ર વર્ણન કરતા નથી, પણ એ ગુણ પ્રભાશંકરના કયા વ્યવહારવર્તનમાં જોવા મળ્યા તે સોદાહરણ ટાંકે છે :

દા.ત., ‘શ્રી પ્રભાશંકરમાં નિઃસ્પૃહતા અને નિરભિમાનતા સાથે સત્યનિષ્ઠા તથા પરહિતસાધકતા હતાં’ એ નોંધ્યા પહેલાં એનું ઉદાહરણ આપે છે - તેઓ કાશ્મીર જવા સંમત ન થયા તે.

આમ, જીવનવ્યવહારનાં ઉદાહરણો આપીને, એમના ગુણોને વ્યક્ત કરીને વિશિષ્ટ ભાવ-વિચારની અભિવ્યક્તિ સાધી છે, તે નોંધો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ‘પ્રજાવત્સલ રાજવી કૃષ્ણકુમારસિંહજી’ ગંભીરસિંહ ગોહિલલિખિત જીવનચરિત્ર મેળવી તેના વિશે વિદ્યાર્થીને વાત કરો.
- ‘રાજવીઓની મોટાઈ’ વિષય પર વર્ગમાં ચર્ચા કરો.
- ‘આનું નામ તે ધણી’-મેઘાણીની લોકવાર્તા વર્ગમાં વાંચો.
- વફાદારીને લગતા બે પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓને કહો.

જેમ ઈશ્વર એક છે પણ ઉપાસના વિધિઓ અનેક છે, એની ઉપર રચાયેલા સંપ્રદાયો અનેક છે... જ્યારે જ્યારે ધર્મને નામે ઝઘડા થાય છે ત્યારે ત્યારે ઝઘડો ધર્મ ધર્મ વચ્ચે નથી હોતો, પણ પોતપોતાની શ્રદ્ધાએ સ્વીકારેલી ધર્મ વિશેની આસક્તિ અને મમતા વચ્ચે હોય છે. બે સાચા ધાર્મિક માણસો એકબીજાના ધર્મનો આદર કરે છે... ‘મારો ધર્મ સાચો તેથી તારો ધર્મ ખોટો’ એમ કહેનારા ધર્મ માટે નહીં પણ ધર્મ ઉપર ચોંટાડેલા લેબલ માટે લડે છે. એ ધાર્મિક ભાવ નથી પણ ક્ષુદ્ર અને સ્થૂળ સંસારી મમતા છે.

— યશવંત શુક્લ

